

Att utveckla ordförråd och språklig medvetenhet genom läsning, samtal och lek

Boel De Geer

2026-09-24

KUL26, Kvalitet Undervisning Lärande

- Lingvist/språkvetare, docent i svenska
- Språkkurser i F-3 och förskoleprogrammen på Södertörns högskola
- Samarbete med förskolor och skolor i södra Stockholm 2018-2022 för att stärka det språkutvecklande arbets- och *förhållningssättet*

Att förstå – och göra sig förstådd språkligt I tal och skrift

- Uttal/stavning
- Grammatik (morfologi och syntax)
- Pragmatik
- Ordförråd!

Förstå eller missförstå?

- "Du ser så eländig ut"
- "Ni är verkligen i särklass"

Att utveckla språkförståelse

- Viktigt att *exponeras* för språk (flera språk)
- Vanligt möta ett enklare språk, i hem och i skola
- Underskatta inte elevers behov och intresse

- Det kompensatoriska uppdraget är omfattande och komplext
- Fsk-personal bytte jobb (DN 2023-10-03, Susanne Nyström)
 - “Medelklasspedagogen” – noterar lägre ambitionsnivå
 - Pedagogen från svagare området – “de jobbar med språket på ett heeelt annat sätt”

Vad utvecklar språkförståelse?

- Språklek (rim, ramsor, gåtor, vitsar, skämt...) – om vi samtalar
- Ordkunskap (detektivarbete) – om vi samtalar
- Berättande – om vi samtalar
- Högläsning – om vi samtalar
- Läsning – om vi samtalar
- Samtal – resonemang
- Möten med utvecklat och utmanande språk!

Språkförståelse gynnas av språklig exponering

(Bergelson m fl 2023)

- Exponering viktigare än...
 - socioekonomisk/sociokulturell status, kön, en/flerspråkighet...
- Exponering går att påverka!

Exponering för språk

- Höra språk
 - Talspråk – riktat till elever och andra
 - Icke-verbalt språk (rösten)
 - Skriftspråk (högläsning)
- Se språk
 - Skriftspråk – riktat till elever och andra
 - Se skrift, läsande och skrivande
 - Icke-verbalt språk (mimik, gester, ögonkontakt, tecken...)
- Använda språk

Exponering för språk

- Tid antal timmar, regelbundenhet
- Miljö platser, situationer, personer
- Kvalitet engagemang, **komplexitet**

Komplexitet i exponering

- *Konceptuell komplexitet*
 - Att tala om abstrakta ämnen
 - "skyltar", "sjukhus", "hovdamen"
- *Språklig komplexitet*
 - Ordvariation, grammatisk komplexitet, genrevariation
 - ballongvisp, om... så, berättelse/instruktion...
- *Kommunikativ komplexitet*
 - Utveckling av frågor, fördjupningar, förtydliganden...
 - genom samtal och resonemang, inte intervju/förhör

Komplexitet --> utvecklande och utmanande

- Många ord i många sammanhang
- Många möjligheter att **resonera om språk**
 - uttal, stavning, betydelse, användning, ursprung, uppbyggnad...
- Många möjligheter att resonera om erfarenheter och upplevelser

Räcker inte att vistas på en plats för att språket ska utvecklas.

Verksamheten måste vara **språkligt och socialt gynnsam**.

Högläsning

Avtar när elever kan läsa – både i hem och i skola

Men:

Kan välja svårare texter (proximal utvecklingszon)

Ger erfarenheter och upplevelser innan elever blivit självgående

Ger annan upplevelse än egen läsning

Läsning och ordförråd

- Inte större ordförråd per automatik
- Boksamtal kan utveckla ordförråd
- Högläsning med boksamtal kan stärka språkförståelsen
- ... och därmed på sikt läsförståelsen
- “En rik social miljö” (Alatalo) Och språklig (jag)
- Ta med boken in i vardagen

Boksamtal

- Avslöja mönster, symboler, språk, handling, karaktärer...
- Uttrycka våra tankar om text
- Byta tankar om det lästa

Språklig medvetenhet

- Fokus på språkets form
- **Kräver perspektivskifte** – ha språket som samtalsämne
- Uppmärksamma språkliga detaljer
 - ords, uttrycks och meningars betydelse, form och användning

Språklig medvetenhet – inte bara fonologi...

Fonologisk medvetenhet – *upptäcka klangmönster* (inte bokstäver!)

Fångar hela eller delar av ljudbilden

- klappa stavelser,
- dela i stavelser,
- rimma

LÄTT och ROLIGT!

Fonemisk medvetenhet

Fonemisk medvetenhet – *upptäcka enskilda språkljud i orden*

- Dela upp ord i första fonem + rest ljudrimma
- Säga vilket fonem som är först/sist
- Sortera ord efter första/sista ljudet
- *Sätta ihop ljud (fonemsyntes)* b - a - d - a = bada
- *Plocka isär ord (fonemanalys)* bada = b - a - d - a

-

Prosodisk medvetenhet

- Hur låter orden? säg högt, säg efter, säg tillsammans
 - Lyssna på betoning banan, kanon, fasan
 - Lyssna på intonation borsten, tomten, udden
 - Lyssna på vokallängd kapa-kappa, väg-vägg, glas-glass
-
- Använd prosodi som didaktiskt verktyg

Morfologisk medvetenhet

För språkförståelsen (hörförståelse → läsförståelse)

- Sammansättningar
hög+hus, bad+byxor, sommar+lov, över+sätta
ögon+lock, ögon+blick, ögon+kast, ögon+tjänare
glas+ögon, hund-ögon, glas+öga, nåls+öga
vakt+hund/hund+vakt
- Avledning
vandra, vandrare, vandring, in/ut-vandra
- Böjning
hund, hunden, hundar, hundarna, hundarnas...
lik/olik, vanlig/ovanlig

Ordkunskap – en viktig del av språklig medvetenhet

- *Gedigen* kunskap betydelse, struktur och användning
- Läsförståelse stärks av ordkunskap på djupa nivåer
- Ytliga kunskaper räcker inte
- Med utvecklad ordkunskap tacklas nya ord mer medvetet

Ytliga kunskaper räcker inte

- "stor"
- boll, hund, bil... motsats till liten
- stor människa storlek, vuxen, betydelsefull
- stor artist/stor lögnare
- storätare, storfiskare, storskog...
- vara storsint
- ta stora ord i mun
- stor i orden, liten på jorden
- leva på stor fot
- slå på stort/slå på stora trumman

Upptäck sammansatta ord!

Utgå från ett enkelt ord, t ex hund

”Vad finns det för olika sorters hundar?”

polishund, ledarhund, sällskapshund, jakthund, vakthund,

Jfr. med hundvakt

”Kan vi sätta ”hund” först i ordet?”

hundmat, hundpensionat, hundkoppel, hundbajs, hundracka...

1. Upptäcker sammansättningsprincipen
2. Upptäcker nya ord/begrepp
3. Upptäcker kunskap om världen

Prova själva!

”Varm” och “kall”

- Grundbetydelse, konkret
- Överförd betydelse, lite mer abstrakt
- Sammansättningar
- Uttryck, talesätt

Hitta "gratisord"

Vi ska läsa en bok och samtalar om omslaget, bokens titel och författaren.

Vi talar om bilderna – vem har gjort dem? Kanske inte författaren själv.

En *illustratör*

Har *illustrerat* boken

Med *illustrationer*

Språklig medvetenhet genom ordkunskap

- Ords struktur
- Ords betydelse
- Ords användning
- Hänger ihop och samverkar
- På *alla språk*. Andraspråk och andra språk

Ords struktur

- Uttal (ljudgestalt)
- Språkljud
- Stavelser (lättare än ljud)
- Bokstäver
- Morfem (orddelar)

Ords betydelse(r)

- Betydelse
rund boll, summa
- Betydelse *i relation till* andra ord
rund, cirkel, klot, kvadratisk
knubbig
teckna, handla, rymma, bråk...
- Betydelse *tillsammans med* andra ord
i runda slängar,
rund under skorna
runda ord

Ords användning

I olika sammanhang – när “passar/funkar” vad?

Vad ger “önskad kommunikativ effekt”?

“Jag fryser”

“Stäng fönstret”

“Kan du stänga fönstret?”

“Kunde du stänga fönstret?”

Struktur, betydelse och användning hänger ihop

1. Kategorisering

- *Fordon* – bil/båt/flygplan/buss/traktor...
- *Växt* – träd/buske/blomma...
- *Bestick* – kniv/sked/gaffel –matkniv/brödkniv/smörkniv/morakniv...
- Färger, kroppsdelar, möbler, klädesplagg, världsdelar, sädesslag, grundämnen, ordklasser...

Struktur, betydelse och användning hänger ihop

2. Homonymi (samma struktur, olika betydelse)

- Homofoner (låter lika, skrivs olika, betyder olika)

gärna-hjärna-Järna, hov-håv, gäst-jäst, skäl-stjäl-själ, jord-hjord-gjord

- Homografer (skrivs lika, låter olika, betyder olika)

hov, man, vän, loge, cykel

- Några är båda

koppar, gunga, får, vara, tunna

Fasta fraser, uttryck och bildspråk – ger en extra dimension

Använd explicit och uppmärksamma!

- Sträng kyla, rubb och stubb, hack i häl...
- Skriva in, på, ut, av, till, under, upp...
- Ta sig en funderare, göra något ögonaböj/på momangen/så in i vassen/så det ryker
- Stålhäst, havremoped...
- Hänga läpp, hoppa över, vara blåögd, få något om bakfoten, på rak arm...
- Glad som en lax, flitig som en myra, Små grytor har också öron...
- Ha rent mjöl i påsen, inte ropa hej förrän man är över bäcken...

Undervisning i ordkunskap behöver vara...

- Tydlig (hellre än förenklad)
- Muntlig och gemensam (måste kunna se och höra varandra)
- Förankrad i situationen
- Systematisk, regelbunden och förutsägbar
- Meningsfull, angelägen, användbar, spännande – eftersträvaransvärd!
- Lekfull/lustfylld
- Förväntansfull – för alla

Undervisning i ordkunskap kan ge...

- Ökat och stärkt ordförråd
- Ökad och mer effektiv språkförståelse
- Utveckling av språkförståelsestrategier
- Effektivare läsning och skrivande (hastighet, förståelse)
- Effektivare språkanvändning (hitta ord, nyanser)
- Språklig medvetenhet och kreativitet
- Språklig självkänsla, säkerhet, tillhörighet, delaktighet...

Ordkunskap – 30 minuter om dagen

Ingvar Lundberg

- Betydelse
- Stavning
- Uttal (mitt tillägg)
- Morfologisk uppbyggnad
- Semantiska relationer
- Fasta fraser/uttryck/idiom
- Böjningsmönster
- Ordklasstillhörighet
- Stilnivå
- Ursprung och släktskap

Skämt och gåtor

- Likhet/skillnad-skämt

Vad är det för likhet mellan en bebis och en fiskare?

Båda vill ha napp!

- Ordlekskämt

Det var en gång tre killar som fick gå till rektorn. Rektorn frågade två av killarna vad de hade gjort för bus. "Vi har slängt sten i sjön."

Det var ju inte så farligt tänkte rektorn och frågar den tredje killen varför han är blöt? Han svarar "Det är jag som är Sten".

Bellman(- och andra) roliga historier

Det var en gång en Bellman som satt och åt en macka på en brygga. Då kom en polis och sa: Man får inte äta på bryggan.

Då sa Bellman: Jag äter inte på bryggan, jag äter på mackan.

Kungen var ute och red. När han mötte Bellman släppte hästen en ljudlig brakare.

- Hästen fiser! Hästen fiser!, ropade Bellman.
- Tyst!, sa kungen till Bellman.
- Nej! Högt!, svarade Bellman.

Läsa på vers

Olle Bull
i kastrull
tog en tur för nöjes skull.
Hans kastrull
stjälpte kull
mot en tuva vid Norrtull

Olles bur
trilla ur.
Den var full av vilda djur.
Först en örn
sen en björn
sist en gris från Södertörn.

Läsa limerickar!

En präst som höll barndop i Vreta
bestämde vad barnen fick heta
Döpte flickor till Knut
och pojkar till Rut
Själv hette han visst Margareta

Att förhålla sig till språklig komplexitet

- Finns det “svåra” ord?
 - Eller viktiga, intressanta, spännande, användbara...
- Hur tänker ni om ords och uttrycks “svårighetsaspekt”?
 - Finns det ord som ni undviker?
 - Eller tvärtom? Utmanar ni? Hur?

Lagerord

- Många Lager 1-ord för att delta i vardagliga samtal
- Lager 2-ord för att vidga ordförrådet
för att uttrycka och förstå (precisa och komplexa) resonemang,
för att hantera kunskap språkligt
- Lager 3-ord för att delta i ämnesundervisning

Lager 2

- Allmänna, kunskapsrelaterade ord
- Används för att uttrycka och förstå *resonemang* – förklara, argumentera, resonera, instruera, diskutera (orsak-verkan, konsekvens, kronologi, argument för åsikt/insikt...)
- Mindre frekventa *synonymer* till vardagliga ord (äta – inta, inmundiga, förtära, gå – spankulera, promenera, knalla, vandra...)
- *Mindre uppenbar* betydelse (anse, påpeka, utgå, omfatta, innebära, utsökt...)
- *Sambandsord* (om, eftersom, trots att, om... så, innan, inte förrän, visserligen, på grund av, däremot...)

Mulle Meck och de "svåra" orden

"Svåra" ord (ovanliga synonymer):

bråte

pinaler

mojänger

- Använd med vanligare synonymer (obs – inte "lättare")
- Sprid till andra situationer (miljö)
- Välj några ord och använd medvetet (kvalitet) och ofta (kvantitet)
 - trollbunden

Varför katten alltid tvättar sig efter maten

Det var en gång en hungrig katta som gick ut för att leta efter något att äta, men något alldeles extra skulle det vara. Hon ville inte ha en liten mus, och hon ville inte ha ett tefat med mjölk, och hon ville inte ha ett saftigt fiskhuvud. Hon ville ha något nytt, något annorlunda. Plötsligt fick hon ögonen på en liten fågel ett stycke längre bort.

– Aha! tänkte kattan. Precis vad jag har gått och längtat efter. En sådan lækker middag den där fågeln ska bli!

Hon smög sig sakta närmare, kurade ihop sig och strök utefter marken, ända till dess hon kom alldeles nära fågeln. Fågeln, som också var ute för att leta efter något att äta, var så upptagen av att sprätta efter mask att han inte hörde kattan. (Så är det tyvärr här i världen! Kattor äter fåglar, och fåglar äter maskar, och maskar – men låt oss fortsätta med historien.)

Plötsligt tog kattan ett språng, och fortare än någon hinner blinka höll hon fågeln mellan tassarna. Den stackars lilla fågeln var så rädd att han knap-

past kunde andas. Kattan viftade belåtet med morrhåren, när hon tänkte på den läckra middag hon snart skulle få. Men först ville hon ha litet roligt. Hon började retas med fågeln, knuffade honom än hit och än dit, låtsades att hon tänkte släppa honom och fångade honom igen. Under tiden hann fågeln hämta både andan och sig.

Just som kattan öppnade munnen för att äta upp honom, frågade han artigt:

– Tänker du äta upp mig nu?

– Det kan du vara lugn för, sa kattan, och det tjänar ingenting till att be mig låta bli.

– O, det tänker jag visst inte göra, sa fågeln. Jag är bara så besviken. Det är illa nog att bli uppäten av en katta, men det är ett värre att bli uppäten av en katta med dåligt bordskick.

– Dåligt bordskick! skrek kattan förargat. Vem har sagt att jag har dåligt bordskick?

– Jag har flugit omkring mycket i världen, sa fågeln, jag har varit överallt och sett det mesta – från den fattigaste stuga till självaste kungens palats. Men ingenstans har jag någonsin sett en katt – inte ens en nyfödd kattunge – börja äta utan att tvätta sig först. Det går helt enkelt inte för sig i fint sällskap.

Kattan rätade stolt på sig. – Tror du inte jag vet lika bra som alla andra kattor att man måste tvätta sig före maten? sa hon högdraget. Ett ögonblick bara. Och så släppte hon fågeln för att tvätta sig.

I samma stund fågeln kände sig fri, flög han förstås bort och satte sig i ett närbeläget träd. Kattan såg hungrigt efter honom. – Rätt åt mig, sa hon för sig själv, för att jag är så dum att jag tror på allt jag hör.

Och sedan dess äter alltid kattorna först och tvättar sig efteråt.

Ge tydligt stöd!

- Det krävs medvetenhet för att utveckla medvetenhet
- Det är meningslöst att göra något obegripligt
- Förklara HUR språket fungerar (t ex varför är skämtet roligt)

Dra nytta av "förebildens makt"!

- Låt samtalsglädje, nyfikenhet och kreativitet smitta av sig
- Använd resonemang
motivera, förklara, ge exempel, instruera, beskriv, berätta,
ge tidssamband, ange villkor, ange konsekvenser...
- Ta inte "första bästa ord". Sök efter något lite mer speciellt.

En skolkultur med språket som redskap och objekt

Förhållningssättet smittar av sig:

inte bara i andraspråkssammanhang

inte bara med elever

inte bara i klassrummen

medveten och lekfull spontanitet i alla situationer

lita inte för mycket på läromedel

Tack för mig!

Ha ett underbart läsår!